

צבא וזול 3:24 (סארי תלמי) 1999

אברהם
בנימין
דוד
15 -
אברהם הול

פ

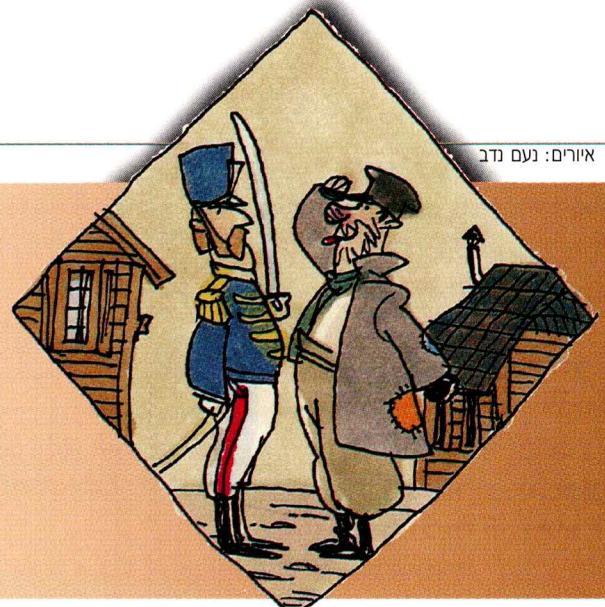
רשת חיבורו, הדפסתו, הפצתו, היעלמו ומציאתו מחדש של "ספר הקונדס", היא אחת הפרשיות המעניינות ורבות הפנים בתולדות הספר העברי במאתיים השנים האחרונות. לכאורה היה ספרון קטן זה, שנדפס בעיר וילנה בשנת 1824, אך חוליה בשרשרת ארוכה של חיבורים סאטיריים שעניינם ביקורת עוקצנית, אם גם מרומזת לעתים, על אורחות חייה של החברה היהודית המסורתית המזרח-אירופית במאה ה"ט. גם העובדה שהספר הופיע בעילום שם אינה ייחודית לחיבור זה. ואולם מעבר לתוכנו ולתרומתו של החיבור לחקר חיי הקהילה היהודית בת הזמן, העובדה שעוד במאה ה"ט היה ליקר המציאות העמידה את הספר במוקד עניינם של היסטוריונים, חוקרי פולקלור ובלשנים.

מעוז לכל אדם

"ספר הקונדס" הוא סאטירה על תפיסת עולמה ואורחות חייה של החברה היהודית המזרח-אירופית. במוקד היצירה ניצבת דמותו של הקונדס, הלוא הוא השובב של הקהילה, ואופני פעילותו מוצגים בדרך של מותר ואסור, חייב ופטור. בחינת מרחב הפעילות של הקונדס מצביעה על שני מעגלים. האחד הוא המעגל החברתי של הקהילה היהודית, שמרכז הכובד שלו הוא בית הכנסת ובית המדרש. הקונדס מעורב בכל המתרחש - בתפילה, בדרשה, בפעילות החברתית ולעתים גם באופן אקטיבי בפעילותם של בעלי התפקידים הרשמיים - רב, שמש וכדומה. מבית הכנסת הוא יוצא לבצע את תעלוליו, ואליו הוא שב לאחר שהתגרה ב"ילדי נוכרים וימלט מהם לבית המדרש". הקונדס מעורב גם במוקדי פעילות דתית נוספים, כגון חתונה, טבילה במקווה, גירושין וחליצה, ולהבדיל - הלוויית המת. מעבר לכך מצוי הוא בבית המרחץ בערב שבת כשהמקום הומה אדם, ועל שפת הנהר, המקום שבו רוחצות הנשים, אצל באר המים העירונית, כמו גם במקום שבו מסתתרים מצבות לקברי המתים. מעגל הפעילות השני של הקונדס מצוי מעבר לתחומי הקהילה היהודית. הקונדס "מעוז לכל אדם", יהודי כגוי, ואינו מחמיץ אירוע ציבורי כלשהו - כרוז רשמי, קרקס, הופעת אנשי צבא בעיר, וכיוצא באלה. מערכת היחסים שלו עם בני החברה הלא-יהודית מסובכת ומורכבת. הם מכירים אותו, אך היכרות קרובה זו מבוססת בעיקר על "היזקות שעושה בשלהם" - תעלולים שונים ומשונים שמטרתם לפגוע בגויים ובדרך זו להוכיח שהיהודי אינו נופל

בגלריית הדמויות של הקהילה היהודית במזרח אירופה יש לפנות מקום גם לשובב הקהילתי

מרדכי זלקין

אירוס: נעם נדב

ידו בכורל

באילו דברים ניכר

הקונדס?

בפניו כיצד? בפצעים

וחבורות שבו:

בידיו כיצד? בימות החורף

אדומים המה, וקרים משלג,

ובימות הקיץ מלוכלכים

מפרי הנקרא שווארצע

יאגדעס (אוכמניות). וכפות

ידיו מחותכים מסכינים

ומאזמלים קטנים שחותר

בעור ידיו לנסותם אם

חודדים המה, וצפרניו

מגודלים:

באחוריו כיצד? בימי

הקיץ אחורי הבגדים שלו

ירוק מחמת צנחתו על

הירקות ועשבים. ובימי

החורף אחורי בגד שלו לח

וקר מחמת גלגולי שלג:

במלבושיו כיצד? בגדיו

קרועים ומלוכלכים

מפירות ודיו ואצילי ידיו

מלוכלכים ממיץ האף ובתי

ידיו מקורעים בכדי שיוכל

לישא תחת בגדיו דברים

הצריכים למלאכתו.

המכנסיים שלו מלוכלכים

בצואה:

במאכלו כיצד? לרוב הוא

אוכל מיני פירות שאינם

מבושלים כל צורכו. וגם

שושנים, ואגוזים, וגרעיני

הארבזות (אבטיח),

גידרייטע בייגל (כעכים

קלועים). ולפעמים הוא

מתערב עם בני גילו לאכול

כמה שישימו עליו.

מערכות היחסים הפנימיות שבה. התיעוד הרשמי, היהודי והלא-יהודי, מספר באופן יבש ופורמליסטי את סיפור מערכת היחסים שבין קבוצת המיעוט לבין חברת הרוב שבקרב היא חיה ופועלת. ספרות ההלכה, ובעיקר ספרות השאלות והתשובות, מאפשרת לעמוד על המתח שבין האידאה הדתית לבין אופני מימושה. ספרות הזיכרונות, המשמשת כלי רבי-ערך בתחום מחקר זה, סובלת בדרך כלל מן הפער שבין זמן ההתרחשויות לבין זמן תיאורן, ממידת הסובייקטיביות המאפיינת אותה, ומנטייתה לתאר בעיקר את סביבתו הקרובה של הכותב. מקורות אלו אינם חושפים בדרך כלל את ההווה הציבורית היומיומית, את שגרת החיים האפורה של הפרט והציבור גם יחד. ספר הקונדס, משמש מבחינה זו, הזדמנות נדירה להשלמת פן זה של התמונה. הוא מעלה על פני השטח דמויות, אירועים וסיטואציות המעניקים את הממד החי, האנושי, לתמונה שקוויה הכלליים סורטטו באמצעות מגוון המקורות שתוארו לעיל. יהדות וילנה, ובמידה רבה יהדות ליטא כולה, שוב אינה מצטיירת כמעין אליטה למדנית השקועה ראשה ורובה בעולם של שקלא וטריא הלכתית, אלא כחברה חיה ותוססת שבה מוצאים את מקומם, אלה בצד אלה, פשוטי עם, גבירים, רבנים ונערי רחוב.

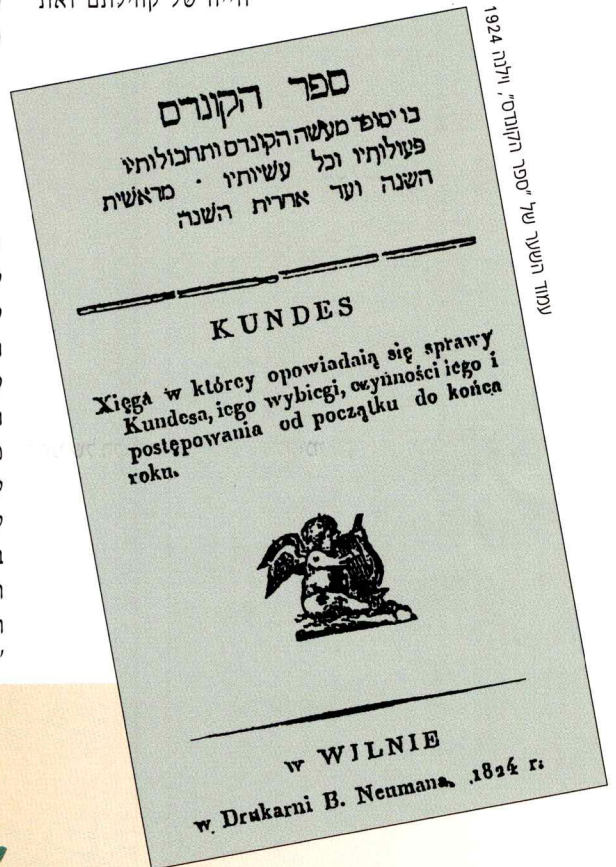
כחצים ביד גיבור

קריאת "ספר הקונדס" ברובד הגלוי בלבד, כפי שפורט לעיל, עשויה ליצור את הרושם שלפנינו חיבור תמים המצייר תמונה מחויכת של החברה. למעשה, כפי שעולה מן הרובד הסמוי לכאורה, יש בחיבור זה ביקורת נוקבת על החברה היהודית. עיקר חצי הסאטירה של המחבר מופנים כלפי הרצינות התהומית שאפיינה את יחסה של החברה היהודית בת הזמן לעולם המנהגים והמסורות העממיות, בלא הבחנה ביניהם לבין צווי התורה שבכתב והתורה שבעל פה. כך למשל שם הוא ללעג מנהגים כמו הבאת "מים שתוקים" לילד חולה (מים שנהגו להביא בשתיקה מהבאר או מהמעייין לילד חולה), הכרזת השמש בבית הכנסת על אמירת "יעלה ויבוא" בראש חודש וחג, הטיית האצבעות לכיוון נר ההבדלה ועוד. גישה לעגנית זו באה לידי ביטוי לא רק בתוכן החיבור, אלא באופן הצגת הדברים. כך למשל, בתארו את האירועים הציבוריים בחיי הקהילה שבהם מעורב הקונדס, מציג המחבר את "ביאת הרב", כלומר קבלת פני רב חדש לקהילה, בין "הריגת כלבים" לבין "רקידת הדוב".

מהם. לא פעם מתגרה הוא בהם אף "ברחובות הנוכרים", קרי בטריטוריה שלהם, ואף אינו חושש ליצור במכוון מצבי חיכוך בין הקהילה היהודית לבין הסובבים אותה.

משלים את התמונה

"ספר הקונדס" משמש גם מקור חשוב להכרת המנהגים, אורחות החיים, תרבויות השוליים ומערכות היחסים הפנימיות בין הקבוצות השונות בקהילה היהודית המזרח-אירופית בראשית המאה ה-19. חקר ההיסטוריה של יהדות זו לוקה בחסר בכל הנוגע להבנת הרקע הראלי, היומיומי, של חיי היהודים, וזאת בשל הנטייה לעסוק בהיבטים הרעיוניים-אידיאיים של התקופה ובמאבקים החברתיים שנבעו מהם (חסידיים-מתנגדים וכדומה). לא זו בלבד, אלא שהמקורות המקובלים העומדים לרשות ההיסטוריון מאפשרים בדרך כלל את הכרת הפרספקטיבה הפורמלית, הדתית והציבורית של קבוצה חברתית זו: קובצי התקנות ופנקסי הקהילות פותחים צוהר אל האופן שבו שאפו בני הקהילה, או לפחות שכבות האליטה שבה, לעצב את אורחות חייה של קהילתם ואת

עמוד השער של "ספר הקונדס", יולי 1924

ויד כול בו

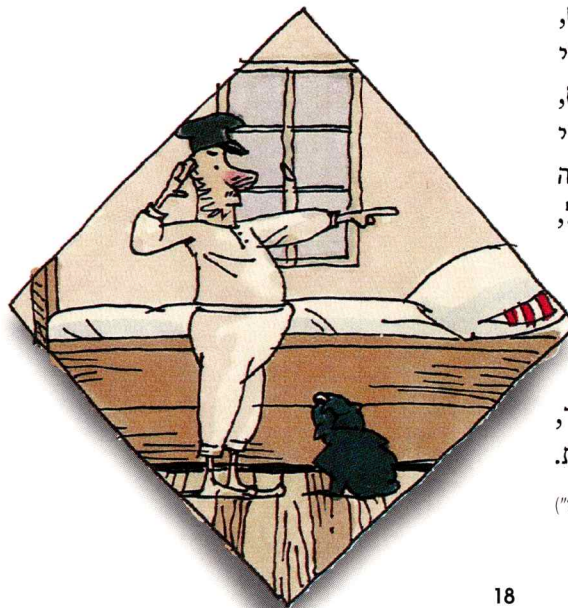
דברים שהקונדס צריך להיות בהם מעשרה ראשונים:
 כל דבר הנעשה ברבים. כגון מת, גט, חופה, שריפה, וזערבוניק (גיוס לצבא), הריגת כלבים, ביאת הרב, רקידת הדוב (קרקס נודד), אנשי חיל, קאמעדיי (תיאטרון), וכיוצא באלו.

אף על פי שאמרו שמחויב הקונדס להחזיק עמודי החופה כל השנה, מר"ח אב ואילך אם רוצה להימנות אחר תחתיו ראשי כי בעתים ההם שכיחי קוצים וברקנים ומחויב הקונדס לתלשם ולהטילם בשערות האנשים העומדים אצל החופה.

אלו דברים הנמצאים בתבה שלו: חתיכת מגנט, שברי כפות, שברי כפתורים, נוצות טווס, צוואר של בקבוק, שברי זכוכית מלוטשים, שעווה מותכת, חוטי ברזל, קופסאות סבון, מרצע, חתיכות עור, צבעים, דבק, גלגלי שיניים של שעון, צבת, מצפן שבור, כרבולת.

(מתוך "ספר הקונדס")

המחבר מציג את דמותה הנלעגת של חברה זו באמצעות פרודיה על ה"שולחן ערוך", החיבור ההלכתי שהתווה את חיי היומיום של הפרט והכלל גם יחד. בספר שלפנינו אחד עשר פרקים ("סימנים") העוסקים ב"הלכות קונדס" – איזה מקום ראוי שיכהן בו קונדס, במה הוא ניכר, חובותיו לבני עירו, לאמו ולרבו, זכויותיו בתחום המשפחה והקהילה ועוד. בדומה ל"שולחן ערוך", שוזר המחבר בסעיפים הרבים עניינים מתחום ההלכה היהודית עם קבוצה של מנהגים המוצגים לצורך העניין כבעלי תוקף הלכתי מחייב. בדרך זו גילה המחבר את דעתו לא רק על ההיבטים הראליים של חיי היהודים במזרח אירופה, אלא גם נגע בשורשים הרעיוניים אידאיים של הוויות חייהם. השימוש בלשון זו יוצר אצל הקורא תחושה ראשונית של חיבור הנמנה עם ספרות ההלכה, האמור להקל על הסתייגותו מהאלמנטים הסאטיריים שבתוכו.

על המוקד

"ספר הקונדס" נדפס בוויילנה בשנות ה-20 של המאה ה'ט"ב בשרי מהדורות, ואולם עם הזמן נעלמו מרבית העותקים, והספר היה ליקר המציאות. על פי מסורת מאוחרת, עם הופעת הספר הוחרמו ונשרפו כל עותקיו בידי "הקהל" הווילנאי בשל אופיו הסאטירי. רבים מהסופרים בני דור ההשכלה עשו שימוש בחיבוריהם בדמותו של "השובב הקהילתי". בסיפורו הראשון ביידיש של מנדלי מוכר ספרים "דאס קליינע מענטשעלע" שהתפרסם בשנת 1864, מופיעים המוטיבים האופייניים לדמותו של הקונדס ולדרכי פעולתו. גם דמותו של הרשלי, מגיבורי הסיפור "עמק הבכא", טבועה כל כולה בחותמו של הקונדס. ספק אם מנדלי ראה עותק מודפס של החיבור, אולם יש יסוד סביר להניח שהכירו מכתב יד. בסיפורו של פרץ סמולנסקין "קבורת חמור" שהתפרסם בשנת תרל"ג, מופיעה באחד הרגעים הדרמטיים של העלילה דמותו של "שקץ העיר אשר לו לבדו ניתן הרשיון להתהולל ולהתלוצץ במלמדים ובטלנים מבלי אשר הוכה לחי, וגם אם הוכה לא שם לב למכתו ולמכיו ולא חדל מפשרוק שפתיים". חיים נחמן ביאליק הכיר גם הוא את ספר הקונדס, ועל פי עדותו של א' דרויאנוב כתב ביאליק את "קטינא כל בו" בהשפעתו של "ספר הקונדס". ריבוי העדויות על דמותו זו בספרות העברית בת הזמן תורמת להנחה שלגלריית הדמויות הססגונית של הקהילה היהודית המזרח אירופית עליה נמנו הרב והחזן, השוחט והפרנס, הקבצן והבדחן, המשוגע והשדכן, יש להוסיף גם את הקונדס.

לעיון נוסף: "ספר הקונדס". ההדיר והוסיף מבוא: מרדכי זלקין. הוצאת מרכז דינור, ירושלים תשנ"ז